

המרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח כסוכן חברתי בישראל

נקודת מבט סוציולוגית

זאב שביט

א

אין ספק כי מלאת עשרים וחמש שנה להקמתו של "המרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח" הוא תאריך בעל חשיבות בהיסטוריה החברתית של ישראל, שכן בהשראתו של המרכז הפכו גם ההיסטוריה והתרבות של יהודי ארצות האסלאם והבלקן למושא של הפעולה לארגון חברתי של הזיכרון הקיבוצי הלאומי. העבודה המחקרית שנערכה, ונערכת, ביוזמתו של המרכז ובהשראתו, מעלה את ההיסטוריה של קהילות היהודים בארצות האסלאם והבלקן בעת החדשה על הבמות המרכזיות של שדה ייצור הידע בישראל, ומכניסה אותו אל תוך הקנון של ההיסטוריוגרפיה הישראלית. דומה כי כל הכותבים העוסקים בסוגיה זו בגיליון החגיגי, מס' 92, של "פעמים", מסכימים בעניין חשיבותו של המרכז: למשל, נעם סטילמן מציג בפירוט רב את התפתחות המחקר של יהדות ספרד והמזרח בישראל ובעולם, ומציין את הקמת המרכז כנקודת מפנה; גם יעקב ברנאי מציג את האינטנסיפיקציה בתחומי מחקר אלה שהתחוללה עקב הקמת המרכז; וירון הראל מונה במאמרו אחד לאחד את רשימת ההישגים שהשיגה פעילותו של המרכז.¹

אולם בעיניו של הסוציולוג, המרכז הוא סוכן חברתי שהקמתו ופעולתו באו בהקשר רחב יותר מאשר זה המוגדר באמצעות הקונצפציה של זיכרון קיבוצי ובאמצעות הפרקטיקה של מחקר היסטורי. הקשר זה מקופל במה שניתן להגדיר כחסיים הבלתי שוויוניים בין שני חלקיו האתניים של העם היהודי, שבישראל הוגדרו כ"אשכנזיים" ו"מזרחיים", והגדרותיהם קיבלו משמעויות רחבות יותר מאשר אלה שהוקנו להן לפני ההתיישבות הציונית. רוצה לומר, אי־אפשר לנתק את הערכת פועלו של "המרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח" מן ההקשר החברתי־ישראלי של מה שהוגדר פעמים אין ספור (ומנקודות מוצא סוציולוגיות שונות) כ"הבעיה העדתית", "מתחים עדתיים", "הדומיננטיות האשכנזית", "מעמד אתני מזרחי", "מעמדם של המזרחים בחברה הישראלית", "השאלה המזרחית", או אף "הקורבנות המזרחיים של הציונות", ועוד. מתבקשות אפוא כמה

1 ראו: ברנאי, עמ' 93-95; הראל, עמ' 123-125; סטילמן, עמ' 71-72.

הערות אשר יציבו את התהליך הזה בהקשר סוציולוגי רחב ובזווית שונה מעט של הערכה. ברצוני לציין כאן ראשי פרקים לשלוש הערות כאלה.

ב

הערה ראשונה, ומקדימה לבאות אחריה, עוסקת בהבנייתן החברתית ובמשמעותן של הקטגוריות האתניות בחברה הישראלית. שלושה מהכותבים בגיליון 92 התייחסו לסוגיה זו. ירון הראל שאל מהו המאחד את הקבוצות הנכללות בקטגוריה "יהדות המזרח" והציג כמה כיוונים של תשובה, אשר המשותף לכולם הוא הרצון למצוא מכנה משותף היסטורי או תרבותי לקבוצות אלה. בסוף דיונו הוא מגיע למסקנה כי קטגוריה זו משקפת את הרצון (שמקורו אוריינטליסטי-אירופוצנטרי) להכליל תחת גג אחד את כל הקהילות היהודיות שאינן אירופיות. הראל מציע להפסיק להשתמש בקטגוריות מכלילות ולהתייחס לקבוצות אתניות ברמה פרטנית יותר, שבה יהיה קל יותר למצוא מכנים משותפים (עמ' 118-119). גם הגר הלל מתייחסת לשאלת הקטגוריזציה בעת שהיא מציגה, בתחילת דיונה בספרו של ירון צור "קהילה קרועה", את השאלה "האם ניתן לפצל את האומה היהודית לשתי תפוצות גיאוגרפיות מרכזיות, התפוצה ה'אשכנזית' והתפוצה ה'ספרדית המזרחית', ולדבר עליהן כעל שתי תפוצות אחידות מצד אחד אך שונות ומנותקות זו מזו מצד אחר?"² גם מרים פרנקל התייחסה בעקיפין לשאלת תוכנה של הקטגוריזציה האתנית בחברה הישראלית בעת שעמדה על שתי חלוקות מהותניות המאפיינות את המחקר ההיסטורי האירופוצנטרי של המזרח, "שאיננו אלא אימפריאליזם תרבותי" – מזרח סטראוטיפי כ"אחר" מול מערב סטראוטיפי כ"אני", ומיטיקה מול רציונליזם.³

נקודת המוצא של שתיים (לפחות) משלוש ההתייחסויות האלה לשאלת הקטגוריזציה האתנית באה מזווית הראייה של המחקר ההיסטורי ומחקר התרבות.⁴ אולם מאחר שההקשר שמתוכו קם המרכז, והתפתח המחקר ההיסטורי של יהדות המזרח בעת החדשה, הוא הקשר חברתי, יש לבחון סוגיה זו גם בפרספקטיבה סוציולוגית. ייאמר מיד: הקטגוריזציה האתנית-היהודית הקיימת בחברה הישראלית היא בראש ובראשונה תוצר של מציאות החברה הישראלית, גם אם מקורותיה תרבותיים, דתיים והיסטוריים רחוקים יותר. למן תקופת "היישוב", וביתר שאת לנוכח נסיבות קליטת העלייה בשנות החמישים של המאה העשרים, הוטענו הקטגוריות המכוננות במחוזותינו "עדתיות" במשמעויות חברתיות רחבות

2 הלל, עמ' 129. הצגתה של שאלה זו באה כפראפרזה על שאלה שהציג חיים הלל בן-ששון בנאום שנשא בפני ועדת החינוך של הכנסת טרם קבלת ההחלטה על הקמת "המרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח" במשרד החינוך.

3 בעשותה כן פרנקל אף מבקרת את כתיבת ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם כ"פיצוי על זיכרון שנגול ובמטרה לחזק את הזהות הקהילתית של יהודי המזרח ולהעצים את עמדתם הפוליטית בהווה", ורואה בכך אתגורנות שאיננה שונה מן האירופוצנטריות שאפיינה עד כה את הכתיבה ההיסטורית – ראו פרנקל, עמ' 55-58.

4 הקטגוריות שמציגה פרנקל משמשות גם במחקר הסוציולוגי.

שהוראתן היירארכית ואף מדירה, ואשר חורגות בהרבה מן המשמעויות הדתיות, התרבותיות והגאוגרפיות שהן נשאו בעבר.⁵ משמעויות אלה לא רק שנולדו מתוך מציאות חברתית מסוימת, אלא הן יצרו ושיעתקו מציאות חברתית שבה "מזרחים" ו"אשכנזים" אינן רק קבוצות בעלות היסטוריה ותרבות נבדלות ומוצא אתנר־גאוגרפי שונה, כי אם גם קבוצות שבמשך שנים רבות נשאו בחברה הישראלית אופי של קבוצות ריבודיות הנבדלות זו מזו באפשרות הגישה למשאבים, בסיכויי ניעות, ביוקרה חברתית, ובקירבה למרכז החברתי ולמוקדי הכח.⁶ מעבר לכך, בצדק קישרו פרנקל והראל את הקטגוריזציה האמורה לעמדה אוריינטליסטית-אירופוצנטרית: המשמעות שהוקנתה לקטגוריות אלה בחברה הישראלית (ולקבוצות העומדות מאחוריהן) נשאה חותם אוריינטליסטי בנוסח שהצביע עליו אדוארד סעיד בספרו.⁷

חנה הרצוג הצביעה על משמעות נוספת שקיבלה הקטגוריה "מזרחים" כקטגוריות עדתיות: משמעות של דה־לגיטימציה.⁸ במחקרה, העוסק ברשימות העדתיות לכנסת ולאספת הנבחרים עד שנת 1984, הראתה הרצוג כי המונח "רשימה עדתית" הוצמד תמיד כתרגומי לרשימות שייצגו המזרחיים. באופן כזה הובנתה הקטגוריה "מזרחים" כמגלמת את תופעת העדתיות אשר נתפסה כלא ראויה, וכפי שטוענים חנן חבר ושותפיו, כקטגוריה המצביעה על אֶתְרוּת. לעומת זאת, רשימות שמצביעיהן היו על טהרת האשכנזים לא כונו מעולם "רשימות עדתיות", ולא הצביעו על אֶתְרוּת. חבר ושותפיו אף טוענים כי מסוף שנות השמונים ואילך קיבלה הקטגוריה "מזרחים" בקרב השמאל הליברלי בישראל משמעות של "בעיה" – מכשול לפתרון הסכסוך הישראלי-הפלסטיני, שכן המזרחים הם שונאי ערבים, לאומנים וכדומה.⁹

כל המשמעויות האלה של הקטגוריה "מזרחים" הובנו במציאות החיים בישראל, ותוך כדי קשרי הגומלין הנרחבים בין שתי הקבוצות האתניות היהודיות. רוצה לומר, הקטגוריות המסמנות את החלוקה האתנית היהודית כפי שזו נתפסה בחברה הישראלית בשנות השבעים, וגם לפנייהן ולאחריהן, הן בעיקרן "ילידות הארץ" ורק נשענות על יסודות שכווננו מחוצה לה. יסודות אלה שרירים וקיימים עבור חוקרי ההיסטוריה והתרבות של קהילות יהודיות בארצות האסלאם, ומסמנים הבדלים שונים בין קהילות אלה לבין קהילות יהודיות באירופה, אולם הקטגוריזציה האתנית היהודית שואבת את משמעותה

5 הספרות המחקרית העוסקת בקליטת העלייה ובמשמעויותיה עבור העולים המזרחים מגוונת וענפה, וכדוגמאות ניתן לציין כאן את ברנשטיין, הכהן, ליסק, סבירסקי וברנשטיין.

6 השימוש בזמן עבר במשפט זה לא בא לומר כי תופעה זו נעלמה כי אם להצביע על שינוי חלקי והדרגתי לטובה שחל בה בשני העשורים האחרונים. היקפו ומותו של שינוי זה הם נושא לוויכוח בין סוציולוגים החוקרים את הנושא – ראו למשל כהן, פערים.

7 ראו סעיד. עויזה כוּם עומדת בפירוט רב על התהליך שהיא מכנה "האוריינטליזציה של המזרחים בישראל", במסגרת ניתוח רחב יותר של התהליכי אוריינטליזציה בהיסטוריה היהודית – ראו כוּם, עמ' 405-417.

8 ראו הרצוג.

9 חבר ואחרים, עמ' 23-25.

האקטואלית – זו אשר סיפקה את הנסיבות להגברת המאמץ בחקר ההיסטוריה והתרבות של קהילות המזרח בעת החדשה – ממצואות החברה הישראלית יותר מאשר מן ההיסטוריה בארצות המוצא. משמעות אקטואלית זו לא נעלמה כלל וכלל, על אף שינויים שעברה במהלך שתי עשרות השנים האחרונות. מזווית הראייה הסוציולוגית היא עובדה קיימת.

המשפטים האחרונים מביאים אותי אל ההערה השנייה, אשר נוגעת לנסיבות הקמתו של "המרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח", במחצית השנייה של שנות השבעים. הרקע להקמת המרכז היה חֶשֶׁך במחקר היסטורי ותרבותי של יהדות ארצות האסלאם ויהודים "ספרדים" בעת החדשה, ומחסור כמעט מוחלט של חומר בנושאים אלה בתוכניות הלימוד של משרד החינוך. מצב זה שיקף תופעה רחבה יותר של נטייה ברורה להמעייט בערך תרבותן של הקהילות הנזכרות, ושל זלזול במציאות החיים של יהודיהן בארצות מוצאם, היינו, זלזול בהיסטוריה שלהם. עמדה זו עלתה בקנה אחד עם המשמעויות שהוקנו לקטגוריזציה האתנית, וכמותן היא נובעת מעמדה אוריינטליסטית-אירופוצנטרית. ההצבעה על חשך זה במחצית השנייה של שנות השבעים היתה חלק מאווירה של מחאה מזרחית, ושל שינוי ההתייחסות למצוקות המזרחים בחברה הישראלית – מצוקות כלכליות-חברתיות, תרבותיות, פוליטיות, ומצוקות של הזדהות.¹⁰ אין לנתק אווירה זו מתהליך חברתי רחב יותר של התרופפות ההגמוניה של "תנועת העבודה" (אשר נתפסה במידה רבה מאוד כאחראית למצוקות אלה).¹¹ אחד המאפיינים של אווירת המחאה היתה ראייתן של מצוקות המזרחים כבעיה שיש להביאה לפתחו של המימסד ולא לפתחם של המזרחים. ההתמרמרות על היחס המזלזל של שיכבת העילית והמימסד הישראליים אל ההיסטוריה והתרבות של יהודי ארצות האסלאם (וחסרונן של תוכניות לימוד בנושאים אלה, אשר נובע ממנו) היתה אך חלק מהאווירה של המחאה המזרחית, והיא שהביאה להקמתו של המרכז.

ההקשר החברתי הישיר של הקמת המרכז היה אפוא היחשפותן של מצוקות המזרחים לתודעת הציבור, ושינוי ההתייחסות אליהן. אולם "מצוקות המזרחים", כמכלול שהניע את התהליך, כללו יותר מאשר בעיה של היות חלק לגיטימי מן הזיכרון הקיבוצי והתרבות

10 המחאה של שנות השבעים החלה עם הפגנות "הפנתרים השחורים" ונמשכה בהקמתה של תנועת "עודד", בהפגנות של מחוסרי דיור ותושבי שכונות מצוקה בערים הגדולות, בהתגברותה של נדידת קולות המזרחים מתנועת העבודה לימין עד המהפך הפוליטי, ובורמים אשר הולידו את תמי" ואת "שס" לאחריה.

11 לתהליך זה היו כמה מרכיבים, שהעיקריים שבהם היו כדלהלן: החלשת תוקפן של הפרשנויות שהעניקה תנועת העבודה לערכים ציוניים בסיסיים, פרשנויות שהיו שליטות בחברה הישראלית; גלי שבתות ויחסי עבודה משובשים שהעמידו בספק את שליטתה ההיסטורית של התנועה בעובדים; מחדל מלחמת יום הכיפורים; התעצמותו המאיימת של הימין הפוליטי; גילויים של שחיתות בצמרת התנועה.

הלאומית לדורותיה. כפי שציינתי לעיל, בדברי על משמעויותיהן ההירארכיות של הקטגוריות האתניות, מצוקות המזרחים כללו גם מעמד פריפריאלי, גישה מוגבלת למשאבים, סיכויי ניעות נמוכים ותתי-ייצוג פוליטי בכל המישורים. מצוקות המזרחים והמחאה כנגדן קשורות עם תופעה נוספת, שהיתה קיימת אז, ועדיין ממשיכה להופיע מדי פעם, מתחים בין שתי הקבוצות האתניות, הלוכשים לעתים צורה של יריבות גלויה. מתחים אלה היו מאז הקמת המדינה חלק בלתי נפרד של מכלול היחסים בין שתי הקבוצות האלה ועלו בנסיבות שונות, שהמשותף לכולן הוא מצוקות המזרחים וזעמם כנגד המימסד המזוהה כאשכנזי, או אף כנגד האשכנזים ככלל.

העבודה ההיסטוריוגרפית הפורייה והמסורה שנעשתה מאז לא היתה אמורה, כמובן, לפתור את מכלול מצוקות המזרחים (וחלק גדול מהן לא נפתר עד היום גם באמצעים אחרים), כי אם להקל על יכולתם להזדהות עם הקנון ההיסטוריוגרפי והתרבותי הלאומי שהתגבש במרוצת שנות קיומה של הצינונות. במילים אחרות, העבודה ההיסטוריוגרפית הזו היתה אמורה לקרב את המזרחים אל הזרם המרכזי של סיפר הלאומיות היהודית-הישראלית. אולם לפעולה זו יש גם תוצאה בלתי צפויה, שרמזו לה ירון הראל במאמרו הנזכר, בקוראו לפרק את המרכז בעתיד הקרוב מחשש שהעבודה המחקרית הנעשית בחסותו תיצור מחוז מזרחי נבדל של זיכרון תחת השתלבות בזיכרון הקיבוצי הלאומי.¹² התפתחות בלתי צפויה אחרת היא שעל אף העבודה ההיסטוריוגרפית ומשמעויותיה עבור יכולתם של מזרחים להזדהות עם הקנון ההיסטוריוגרפי והתרבותי הלאומי, הרי הימשכן והמשכיותן של מצוקות המזרחים, ושל המתחים שבין מזרחים לאשכנזים, הולידו בינתיים סיפרים חלופיים של הגדרת הקיבוץ הלאומי המצויה והרצויה. הבולט והמקובל שבין סיפרים אלה הוא זה שמציעה "שס", מנקודת מבט המגדירה את עצמה כדתית-מזרחית. זהות המזרחית שסיפר זה שואף לטפח היא זהות דתית ולאומית והשקפת העולם שהוא מציג אודות החברה הישראלית מבוססת על ביקורת של חילוניותה ושל השליטה האשכנזית-הצינונית בה.¹³ סיפר אחר הוא זה המוצג על ידי קבוצה הולכת וגדלה של אינטלקטואלים מזרחים, אשר מציגים וווית ראייה מזרחית חילונית להבנייתה של זהות מזרחית ולניתוח ביקורתי של המתחים בחברה הישראלית. נקודת המבט של אינטלקטואלים אלה היא גישה פוסט-קולוניאלית אשר קוראת תיגר על כמה מוסכמות ציוניות בסיסיות. הדגם החברתי הרצוי העולה ממאמרים אלה הוא של חברה רב-תרבותית.¹⁴ קיומם של סיפרים מתחרים כאלה הוא מקור נוסף למתחים בין שתי הקבוצות הנזכרות על רקע של פרשנות זהות הקיבוצית הלאומית, ונמצא שבמקביל להישגיו של המרכז עולה מגמה שבמובן מסוים חותרת תחתם. השאלה אם מצב של פלורליזם אתני לגיטימי

12 הראל, עמ' 124-125. השימוש במונח שטבע פייר נורה, "מחוז של זיכרון", הוא שלי – ראו נורה.

13 ראו למשל פלד, במיוחד מאמריהם של פלד עצמו, של סמי שלום שטרית, של רוני באום-כנאי, של גל לוי וזאב אמריך, ושל צבי טסלר.

14 סיפר זה מוצג היטב במאמרים הכלולים אצל חבר ואחרים. גירסה מוקדמת יותר של הסיפר הציגה אלה שוחט כבר בסוף שנות השמונים – ראו שוחט.

הגורר אחריו גם מתחים היכולים לשאת אופי פוליטי, מעמדי או תרבותי (או כל אלה ביחד), הוא מצב רצוי, היא שאלה מרכזית ביותר בחקר החברה הישראלית אולם זו שאלה נפרדת ואין בכוונתי לדון בה כאן.

ד

דברים אלה מביאים אותי אל ההערה שלישית, אשר נוגעת בנושא מרכזי של הסיפרים החלופיים המוצעים כיום על ידי דוברים שונים, והוא הפרשנות של המפגש רב ההיקף בין שני חלקיו האתניים של העם היהודי, שהתרחש בישראל בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה. מפגש זה היה טראומטי שכן הוא קבע את מתכונת היחסים הלא-שוויונית בין שתי קבוצות שוות בגודלן פחות או יותר (היחסים המספריים עברו תנודות לכאן ולכאן) ושוות מבחינת זכותן העקרונית לחברות שווה בחברה הישראלית. לפיכך יש מקום לבחון את הפעילות ההיסטוריוגרפית שאחראי לה "המרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח" גם לאורו של הקשר זה.

ההתעלמות הממסדית ארוכת השנים מן ההיסטוריה והתרבות של היהודים "הספרדים" בארצות מוצאם בעת החדשה היא חלק מן הטרואמה שגרר המפגש הנזכר. התעלמות זו הדירה את המזרחים מן הזיכרון הקיבוצי הלאומי (שהורכב בעיקר מן הסיפר ההיסטורי הציוני-האשכנזי), ועקב זאת גם ממאגר חשוב של תכנים שהזדהות הקיבוצית הציונית של החברה הישראלית שואבת ממנו. זו היא מצוקת ההזדהות שהזכרתי לעיל, והיא הועלתה על סדר היום הלאומי בעוצמה רבה באמצעות מחאתם של "הפנתרים השחורים"¹⁵. כפי שצינתי לעיל, הקמת המרכז ופעולתו היו צעדים חשובים להקלת מצוקת ההזדהות ולשיקום של המתחים בין מזרחים לאשכנזים, גם אם בינתיים הופיעו סיפרים חלופיים. אולם הדרתם של המזרחים מן הזיכרון הקיבוצי ומצוקת ההזדהות שנגרמה עקב זאת הם היבט אחד של הטרואמה שחולל המפגש האתני האמור, בשנות החמישים. לפיכך, שיקום היחסים בין אשכנזים למזרחים והקלת זכרוננו של המפגש הטרואומטי אינם שלמים בלא פרשנויות מחודשות וביקורתיות של המפגש עצמו. כאן נכנס לתמונה המחקר הסוציולוגי של קליטת העלייה ותוצאותיה עבור היחסים האתניים באוכלוסייה היהודית של החברה הישראלית. תחום זה של מחקר הוא אולי המפותח והפורח ביותר בסוציולוגיה הישראלית, וגם המוקד הפורה ביותר של ויכוחים אקדמיים (ולעתים גם אישיים), תזות ותזות שכנגד, ביקורות וביקורות שכנגד.

במקביל לשנות פעולתו של המרכז החלו להופיע בסוציולוגיה הישראלית מחקרים שעסקו בפרשנויות מחודשות של קליטת העלייה בשנות החמישים. מחקרים אלה היוו בצורה כלשהי תגובה למסה הגדולה של מחקרים בנושא זה שהופיעו בשנות החמישים והשישים, ואשר זוהו עם "תחום ההשפעה" של המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה

העברית. אין זה המקום לסקור את מכלול הפרשנויות המיוחדות האלה ואציין רק את כיווניהן. כיוון אחד הוצע על ידי שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין, ולפיו במהלך שנות החמישים התפתח במכוון דפוס קליטה שהדיר את העולים המזרחים מסיכויי ניעות ויצר תלות שלהם במוקדי כח שהוחזקו בידי אשכנזים.¹⁶ כיוון אחר הוצע על ידי סמי סמוחה, אשר טען כי במקביל להשתלבות מסוימת של העולים המזרחים נוצר עקב תהליכי הקליטה מבנה מעמדי־אתני.¹⁷ כיוון אחר הציע משה ליסק אשר בחן בעין ביקורתית את מדיניות קליטת העלייה ועמד על כשלונה של מדיניות "כור ההיתוך", מתוך ראיית המורכבות הרבה, הקשיים האובייקטיביים והסתירות במישור הסובייקטיבי שהיו מעורבים בסיטואציה זו.¹⁸ כיוון נוסף בעל זווית ראייה מעניינת מציע איתן כהן הבוחן את המפגש של קבוצת מוצא אחת – המרוקאים (אמנם הגדולה ביותר מבין הקהילות היהודיות בארצות האסלאם) – עם המסד הקולט, האשכנזי ברובו.¹⁹ זווית הראייה של כהן היא עיון אנתרופולוגי במה שהוא מגדיר כ"עדתיות רגשית". כהן סבור כי המפגש האמור היה מעין התנגשות תרבותית בין אנטיממסדיות, ספוטניות וביזור סמכיות, הטבועים בהווית של הקהילה המרוקאית, לבין פורמליות, רציונליות וכבוד לסמכות, הטבועים בהווית של האשכנזים. התנגשות זו יצרה את מה שמכנה כהן בפתחת דבריו "מעגל קסמים של עוינות" (עמ' 10).

ד

לסיכום: את פעולתו של "המרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח" ואת השפעתו על המחקר ההיסטורי והתרבותי של יהודי ארצות האסלאם והבלקן יש להעריך לא רק מתוך הדיסציפלינה ההיסטוריוגרפית כי אם מתוך ההקשר החברתי, היינו מנקודת מבט סוציולוגית. במקרים רבים עושה המחקר ההיסטורי שימוש בקטגוריזציה אתנית שרוב משמעויותיה המקובלות היום בחברה הישראלית הן "ילדות הארץ", ונעוצות בהיסטוריה של היחסים בין שתי הקבוצות האתניות בחברה הישראלית – במיוחד בתקופת קליטתה של העלייה הגדולה בשנות החמישים של המאה העשרים – ובמבנה החברתי שלה. משמעויות אלה שרירות וקיימות גם כיום – הן אינן רק בגדר משמעויות היסטוריות כי אם גם אקטואליות, על אף השינויים שעברו עליהן. ודאי שאינני בא לערער על הערך ההיסטוריוגרפי של המחקרים שנעשו בחסות המרכז או בהשראתו, אולם אם מחקרים אלה באו על מנת לשרת גם מטרה חברתית הרי שהדרך להשגתה של מטרה זו עוברת גם בחקר ההיסטוריה החברתית של ישראל.

16 ראו למשל: ברנשטיין; סבירסקי וברנשטיין; סבירסקי, העלאה; סבירסקי, להתקדם. וראו גם: יונה וספורטא; קמפ. כפי שצוין לעיל, גירסה אחרת של עמדה זו הוצגה על ידי אלה שוחט.

17 סמוחה. כיוון זה מיוצג גם במחקריהם של יוחנן פרס ואליעזר בן־רפאל – ראו: בן־רפאל; פרס.

18 ליסק. יער הגיב על כך בטענו כי יש לסייג את תפיסת מדיניות כור ההיתוך ככישלון שכן ישנם גילויים רבים של התקרבות והתדמדות תרבותיות – ראו יער.

19 כהן, המרוקאים.

המשמעויות ילידות הארץ של הקטגוריות האתניות קשורות במה שכינתי (לצורך נוחות הכתיבה) "מצוקות המזרחים" בחברה הישראלית. אלה המצוקות אשר חשיפתן וביטויי המחאה נגדן בשנות השבעים הן שהניעו את התהליך שבסופו הוקם המרכז. מצוקות אלה כללו יותר מאשר מצוקת הזדהות, והן ממשיכות להעיק על מזרחים רבים ועל סדר היום החברתי בישראל. פתרון איננו עניין היסטורי כי אם עניין למעורבות חברתית ולהשפעה על קביעת מדיניות. ניתן לומר כי גם מצוקת ההזדהות לא באה על פתרונה המלא והיא מתבטאת כיום בקיומם של סיפרים מרחיים חלופיים ובמתחים שסביבו.

ייתכן שפתרון כזה כלל איננו בנמצא, והחיפוש אחר זהות קיבוצית אחת שלימה ומאחדת עבור הקיבוץ היהודי בחברה הישראלית הוא, לפחות בחלקו, חסר תוחלת, שכן היסטוריות שונות לעולם יולידו תפיסות נבדלות (או וריאציות נבדלות) של זהות. יתרה מזאת: מצוקת ההזדהות הזו היא תולדה של המפגש בין אשכנזים למזרחים שהתחולל בשנות החמישים, ולמשך פרק זמן מכריע זה אף התנגשו היסטוריות אלה זו בזו. לפיכך, שיקומה של מצוקת ההזדהות – או, לחלופין, ההתרגלות לקיומן של כמה גירסאות זהות בעלות גרעין משותף – אינה יכולה לבוא בלא כתיבת היסטוריה פרשנית של המפגש בין ההיסטוריות ותפיסות הזהות הנבדלות. היסטוריה כזו תציג את זוויית הראייה של המזרחים אודותיו, או למצער, תכיר בהשלכותיו הקשות על היחסים בין שתי קבוצות אלה בשנים שלאחר המפגש. היסטוריה כזו כבר נכתבת בעשרים וחמש השנים האחרונות.

קיצורים ביבליוגרפיים

- ברפאל
Eliezer Ben-Rafael, *The Emergence of Ethnicity; Cultural Groups and Social Conflict in Israel*, Westport Conn. 1982
- ברנאי
יעקב ברנאי, "יהודי ארצות האסלאם בעת החדשה והאסכולה הירושלמית", פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 83-115.
- ברנשטיין
דבורה ברנשטיין, "המעברות בשנות החמישים", מחברות למחקר ולביקורת 5 (1980), עמ' 5-47.
- ברנשטיין ופרס
דבורה ברנשטיין ויוחנן פרס, "מחברות רחוב לתנועה חברתית – הפנתרים השחורים", יחסי עדות בישראל, בעריכת יוחנן פרס, תלאביב 1977, עמ' 160-175.
- הכהן
הלל
דבורה הכהן, עולים בסערה, ירושלים תשנ"ד.
הגר הלל, "דברים שרואים מכאן לא רואים משם – הערכת בנינים של מורשת יהדות המזרח לאור ספרו של ירון צור 'קהילה קרועה'", פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 129-147.
- הראל
ירון הראל, "עשרים וחמש שנה למורשת יהדות המזרח" – ההורים על העבר וכיוונים לעתיד", פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 117-128.
- הרצוג
חבר ואחרים
חנה הרצוג, עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות, הקיבוץ המאוחד 1986.
חנן חבר ואחרים (עורכים), מזרחים בישראל – עיון ביקורתי מתודש, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד 2002.

- יוסי יונה ויצחק ספורטא, "החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל", מורחים בישראל – עיון ביקורתי מחודש, עמ' 68-104.
- יער "המשכיות ושינוי בחברה הישראלית – המבחן של כור ההיתוך", הרצאה במסגרת הכנס דורות, מרחבים, זהויות – מבטים על בניו של החברה הישראלית, ימי עיון לכבודו של פרופ' שמואל נח איזנשטדט, 23-24 בדצמבר, 2002, מכון ון ליר, ירושלים.
- כהן, אתניות Erik Cohen, "Ethnicity and Legitimation in Contemporary Israel", *The Jerusalem Quarterly* 28 (1983), pp. 111-124
- כהן, המרוקאים כהן, המרוקאים ינון כהן, "פערים סוציו-אקונומיים בין מורחים ואשכנזים 1975-1992", סוציולוגיה ישראלית א-1 (1998), עמ' 115-134.
- כוזם עזיזה כוזם, "תרבות מערבית, תיגו אתני וסגירות חברתית – הרקע לאי-השוויון האתני בישראל", סוציולוגיה ישראלית א-2 (1999), עמ' 385-428.
- ליסק משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, כשלונו של כור ההיתוך, ירושלים תשנ"ט.
- נורה פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום", זמנים 45 (1993), עמ' 4-19.
- סבירסקי, העלאה שלמה סבירסקי, "העלאה המונית – על באום של יהודי עיראק בשנות ה-50", הנ"ל, זרעים של אי-שוויון, תלאביב 1995, עמ' 9-70.
- סבירסקי, להתקדם —, "להתקדם באופן אישי ולהתבולל..." – על הנהגת ההקבוצות בישראל", שם, עמ' 118-165.
- סבירסקי וברנשטיין שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין, "מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית", החברה הישראלית – היבטים ביקורתיים, בעריכת אורי רם, תלאביב 1993 [1980], עמ' 120-147.
- סטילמן נעם סטילמן, "מחקר המזרח ומחכמת ישראל לרבי-תחומיות – התפתחות מחקר יהדות ספרד והמזרח", פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 63-82.
- סמוחה סמוחה Sammy Smooha, *Israel, Pluralism and Conflict*, London 1978
- סעיד אדוארד סעיד, (1978) 2000, אוריינטליזם, תלאביב.
- פלד יואב פלד (עורך), ש"ס – אתגר הישראליות, תלאביב 2002.
- פרנקל מרים פרנקל, "כתיבת ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם בימי הביניים – ציוני דרך וסיכויים", פעמים 92 (תשס"ב), עמ' 23-61.
- פרס Yochanan Peres, "Horizontal Integration and Vertical Differentiation Among Jewish Ethnicities in Israel", *Studies in Israeli Ethnicity After the Ingathering*, ed. Alex Weingrod, Montreux 1985, pp. 39-56
- קמפ אדריאנה קמפ, "נדידת עמים או 'הבערה הגדולה' – שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי", מורחים בישראל – עיון ביקורתי מחודש, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2002, עמ' 152-190.
- שוחט אלה שוחט, "מורחים בישראל – הציונות מנקודת מבטם של קרבנותיה היהודים", הנ"ל, זכרונות אטורים, לקראת מחשבה רב-תרבותית, בימת קדם לספרות 2002 [1988], עמ' 140-205.